

A.A. КӨШЕКОВА

Қазақ Мемлекеттік қыздар Педагогикалық университеті

«ЕР КӨКШЕ» АРХАИКАЛЫҚ ЭПОСЫНДАҒЫ АТ БЕЙНЕСІ

Аннотация

Мақалада «Ер Көкше» архаилық эпосындағы ат бейнесі туралы сөз болады.

Тірек сөздер: эпос, типологиялық ерекшеліктер, ат бейнесі, тарихи-диахрондық бастаулар.

Ключевые слова: эпос, типологические особенности, образ коня, историко-диахронный источник.

Көптеген типологиялық ерекшеліктеріне (мәтінінің көнелігі, қара сөздердің басым болуы, қаһармандарды сомдаудағы, баяндаулардағы архаикалық-мифологиялық сана-сезімнің, ойлау жүйесінің, психологияның көрініс табуы, логикалық қисынсыздықтар, т.б.) қарай отырып «Ер Көкше» эпосын қазақ эпостарының ең көне улгілерінің бірі деуге болады [1, 156]. Сондықтан да осы эпостағы ат бейнесін талдау қазақ эпосындағы тұлпар образының тарихи-диахрондық

бастаулаты, генезисі жөнінде мол мағлұматтар береді деп ойлаймыз.

Эпос «Ер Көкше» деп аталғанмен, Ер Көкше жөнінде шығарманың бас жағында азғана сөз болады, эпостың негізгі белігінде Ер Қосай жөнінде жырланады. Жау қолында өлген экесі Ер Көкше үшін кек алуға бекінген Ер Қосай батыр шешесінің қарсылығына қарамай жауға аттануға бел байлайды. Ол Жепекбай деген құлға барып: «Мен мінгендей ат бар ма?» деп сұрайды. Ақыры құлды корқытып, Орай Қақтың басына келіп су ішетін алаша ат, құлаша ат, сарғылжа ат жөнінде біліп алады (біздің пікірімізше, бұл үш ат — бір ғана ат, себебі, заттың не қандайда бір жан иессінің белгілерін көбейту, үш еселеу ертең мен эпоста барынша көп кездесетін әдіс). Ер Қосай үш аттың бірін таңдап мінбек болып, оларды андиғы. «... Күн маңдайлы құлаша ат су ішіп, тамсанып еді, маңдайы бұлқілдеді, күндік өнері бар екен, ай маңдайлы алаша ат суға келді, су ішті, маңдайы бұлқ-бұлқ етті, айлық өнері бар екен. Сары ат су ішпей қайтып кетті». Ер Қосай ертеңіне келіп сары атты таңдап ұстап, жүгендеп, мінеді.

Ер Қосайдың не үшін сары атты таңдағанын эпос мәтіні арқылы анықтау мүмкін емес, оның басқа аттардан артықшылығы маңдайының бұлқілдемегені. Күндік өнері бар құлаша аттың, айлық өнері бар алаша аттың сары аттан несі кем екені де белгісіз. Дегенмен, өзге де түркі-монғол халықтарының эпостық материалын тарта отырып, бұл мотивтің түп-негізін анықтап, жоғарыдағы сауалдарға жауап табуга болады. «Маадай Қара» эпосындағы Көгудей Мергеннің атын сипатаған шумақтардан:

2370 Мінетін жағында ай тәрізді таңбасы бар,
Қамшымен соғатын жағында күн тәрізді таңбасы бар,
— деген тармақтарды оқымыз [2]..

Якут халқының «Сюнг Дысын» олонхосындағы батырдың аты: «... тоқымы — қалқып бара жатқан бұлттар, ері — аспан күмбезі секілді биік, сауырында терілігі — түйдек бұлттар, бүйіріндегі тебінгілері — қызығылт бұлттар, қанжығасы — жер асты әлемінің ішкі беті, шылбыры — қуннің нұры, тізгіні — айдың жарығы, үзенгісі — күн баспалдағының тепкіштері» деп суреттеледі [3, 79-80].. Бұл үзінділерден атпен күн және айдың арасында байланыс бар екенін байқаймыз. «Олонходагы батырдың аты — аспаннан келген. Алтай эпосында да ат осылай суреттеледі. Аттың осындағы «құдайлығы» оның қандай да бір мүшелерін күнмен, аймен және т.б. басқа аспан денелерімен шендерестіру арқылы нақтыланады» деп мәлімдейді И.В. Пухов [4, 36].. Ер Көкше сары атты таңдап алады, ал сары тус немесе алтын тәрізді бояу әрдайымда басқа патшалықтың (нақты айтқанда о дүниенің) белгісі: «Бұл барынша типтік, әбден орнықкан белгі, яғни: «алты қырдың ар жағындағы патшалықпен байланысты нәрселердің бәрі алтын түсті болуы мүмкін» деген тұжырымды көрісінше: «барлық алтын түске боялған нәрсенің бәрі өзінің басқа патшалықтан екенін білдіріп тұр» деп айсақ та дұрыс болуы мүмкін. Алтын бояу басқа патшалықтың мөрі» [5, 285]. Осы айтылғандарды саралай келгенде Ер Көкшениң таңдап, мінген атының жай ғана тұлпар емес, аспаннан немесе өзге әлемнен келген, магиялық құдіретке ие жан иесі екенін, қуннің, айдың, сары түстің көрсетілуі бұл аттардың басқа әлемнен келгенін бейнелеп тұрғанын байқаймыз.

Осы сәттен бастап сары ат Ер Қосайдың өмірінде, жорық-сапарларында үлкен рөл ойнайды. Сары ат аттың эпоста атқаратын бес функциясының төртеуін, соның ішінде: бірінші (ат жөн-жол көрсетіп, алда не болатынын болжап, не істеу керек екендігін айтып, бас қаһарманды басқарып отырады); екінші (аттың өзінің өзгеріп, құбыла білуі, т.б.); үшінші (ат қаһарманды алыс жерлерге апарады, яғни тасымалдаушы қызметін атқарады); төртінші (ат батырмен бірге жаумен шайқасады, ат қаһарманнен бірге немесе қаһарманның қатысуынсыз-ақ жауды қырып, женіп шығады) функцияларын атқарады.

Осы функцияларының ішінен Сары ат әсіресе бірінші функцияны (яғни бас қаһарманды басқарып, жол көрсетіп отыруы, алда не болатынын болжап, не істеу керек екендігін айтып, нұсқау беруі) басым орындаиды. Бұл функцияның ежелгі атты құдайыландағын, тотемге айналдыған түсініктерден бастау алатыны белгілі. Ер Қосай өзімен бірге асық ойнайтын бес баланы ертіп, жорыққа шығады. Жолда «неше ай, неше жыл» жүреді (қаһаманның өте ұзақ жол жүруі шамандық миғтің қалдығы, ол қаһарманның о дүниеге сапар шеккенін көрсетеді — ежелгі түсініктер бойынша о дүние тым алыста, жердің киыр шетінде деп есептелген). Жолда бес бала аш болғандарын, шөлдегендерін айтады. Ер Қосай «садағының қорамсағынан» бес балаға бес бауырсақ алып береді.

Салпаң құлақ сары аттың
Бауырының астында
Жайдың тасы бар екен

Сол жайдың тасын алып, «бұлғап, бұлғап жерге қойыпты», содан жаңбыр жауып, бәрі су ішеді. Сонымен сары аттың бауырының астында жайдың тасы бар екенін білдік, дегенмен ол тастың аттың бауына қайдан, қалай келгені, нeden пайда болғаны айтылмайды. «Жай тасы» қажет болған кездері пайда бола кетеді, бірақ жауын жаудырганына қараганда сиқырлы тас екені анық.

Егер бас қаһарманның осы әрекеттерін (бес бауырсақпен бес баланы тойдыруы, жай тасымен жауын жаудыруы) талдап көрсек, оның шамандық мифтерден ауысқанын байқаймыз. Архаикалық түркі-монғол эпостарында осы іспеттес мотивтер жиі кездеседі: Егіл-Мерген жетпіс тәулік бойы жауын мен бұршақ жаудырып қойдырады [6, 208]; «Джангар» эпосының қаһарманы жауын жаудырып, салқын самал соқтыра алады [7, 232]. Таңгажайып қасиеттерге ие батыр жұз барбтарыны, жұз қойдың етін, шайдың жұз тақтасын, жұз есе азайта біледі [8, 17, 29, 124] (бұл Ер Қосайдың бес бауырсақпен бес баланы тойдыруын еске салады). Жалпы, «Ер Кекше» эпосынан шамандық мифтің басқа да көріністерін байқауға болады (Манаша мен қырық кісінің қара дәрінің көмегімен тірліту, сары аттың нұсқауымен қайтыс болып кеткен Ер Қосайдың мұрнына «өлген кісінің етін» құйып, тірлітіп алу т.б.). Г.Н. Потанин «орда фольклорында байқалатын орасан зор көлемді екі образды — шаманды және «батыр-мергенді»» бөліп көрсетеді, «оның үстінен, азыздарда бұл екі образын бірінен екіншісіне ауысуларын табуға болады» деп жазады ол [9, 260]. Сол сияқты Ер Қосайдың тұлғасынан шамандықтың да, батырлықтың да белгілерін табуға болады.

Бұдан ері қарай «жеті таудан», «жеті қырдан» асқан соң Сары ат мүлде журмей қалады. «Қамшыласам да журмедің, Қарбансам да журмедің... Маған неден көнілін қалды?» — деп сұраған Ер Қосайға Сары ат: «Ойбой ием Ер Қосай! Жүгенімді алып құлатпадың, Ерімді алып аунатпадың, Саған неден разы болайын» — деп жауап береді. Ер Қосай аттан түсіп, аттың ерін алғанда «Арқа терісі бірге түсіпті», жүгенін алғанда «Бас терісі бірге түсіпті». «Салпаң құлақ сары ат арнаның ақ жусанын алты оттап, алты аунап түсті, құйрығын сыртына салып, үйден шыққан қалыбына түсті» дегінгөн эпос мәтінінде.

Біздің пікірімізше, осы мотивте (атты жемдеу, жемделген аттың күш-куат алуы) сары ат бейнесінің құс образынан шыққаны көрініс тапқан. Құсты (әсіресе, бүркітті) жемдеу ертегілерде, салт-жоралғыларда (әсіресе, сібір халықтарының салттарында) кең көрініс тапқан. (Ертегілерден мысалдар келтірейік: «Мені өзіне ал да, үш жыл бак» [10, 219]. «Менен жем аяма, тоғыз ай жемде, мен сонынан бәрін өтеймін» [11, 6]). Құсты жемдеу өмірде бар салт, Д.К. Зелениннің жазбаларынан: «Бұрынғы замандарда бүркіттердің адам тұрағына қыстауға келетін кездері болған деген әңгімелер бар. Мұндай жағдайларда қожайын өз малының жартысына дейін бүркітке тамақ етіп берген. «Ат құстың тек атрибуттарын (қанатын) алып қана қоймай, функцияларын да алған. Ат тотемдік жануар болмаса да, тотемдік жануарлар тәрізді, ертегілік бүркіт тәрізді жемделеді... Аттың жемделуі мәселенің атты тойғызуда емес екенін көрсетеді. Жемдеу атқа сиқырлы күш береді» деп жазады В.Я. Пропп [5, 171]. Осы айтылғандардың бәрі Ер Қосайдың сары атының жемделуі оның бұрынғы құстың бейнесінен қалған мотив деп тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Бұдан соң сары ат алты аунап түсіп, «құйрығын сыртына салып, құлашы бар құлан болып», құннің батысына кетіп қалады. Атынан айрылып қалым деп ойлаған Ер Қосай жылап, жылап, ер тоқымын жастанып ұйықтап қалады.

Сары ат Ер Қосайдың әкесі Ер Кекшемен соғысқан Жаңбыршы батырдың шаһарын үш айналып, қайтып келеді. Ер Қосайға қайтып келіп: «... сол шаһарда бір күрен арғымақ бар екен, бір сары бала бар екен, тоқсан сиырдың сутін ішеді. Соны тастама екеуін өлтір!» деп нұсқау береді. Бұдан соң: «Менің түгімнің тубі сайын бір оқ, мен жеті тұн, жеті күн шаба алмасам, маған серт, шабыса алмасаң саған серт. Бір өзімнің дүбірімді мың жылқынының дүбіріндегі қылайын, сауырым ортасында екі бәйтерек орнатайын» дейді. Ер Қосай: «Мен біз өзімнің даусымды мың кісінің даусындей қылайын, басымды таудай қылайын, көзімді шаңырактай қылайын, жеті тұн, жеті күн шаба алмасаң саған серт, шабыса алмасам маған серт» деп атымен серттеседі.

Эпостың бұл бөлігінен байқағанымыз ат батырдың айтқанымен журмейді, өз бетімен әрекет қылады және батырға не істеу керектігі жөнінде нұсқау беріп, онымен узенгілес, тең құқықты серігі тәрізді серттеседі. Аттың шаһардың сыртынан шауып журіп-ақ, оның ішінде «бір күрен арғымақ бар екен, бір сары бала бар» екенін білгеніне қарап, оның болжамдағыш қасиетін

байқаймыз. Ал, түгі сайын бір оқ болатынына, дұбірі мың жылқының дұбіріндегі болатынына, т.б. қарап аттың сиқырлы, құдіретті қасиеттері бар екенін көреміз.

Бала батыр жеті күн, жеті түн шайқасып, әбден қалжырайды. Сонда Сары ат алдымен: «Түсे қап баурыма ен» деп, соңынан «Үстіме мін» деп бұйрық береді. Ер Қосай аттың баурына ену арқылы қайтадан күш алады. Шайқас бітіп, Ер Қосай мал мен бодан болған елді жолға алып шыққанда Сары ат журмей қалады. «Неге журмейсің?» деп сұраған батырга: «Темірлі үй қалды, күрен арғымақ қалды, сары бала қалды» деп жауап береді. Ер Қосай темір үйдің ішіндегі күрен арғымақ пен сары баланы өлтірмек болады, бірақ темір үйді қалай бұзуды білмейді. Сонда Сары ат: «Мені тепкіле, өкпемді шығар, сауырымнан сабап салтыаяқтай ет шығар, сүйтіп қоя бер!» дейді. Темір үйді бұзу үшін Сары атты неге сонша қинаудың қажет екені түсініксіз. Содан соң Сары ат жүгіріп келіп теуіп темір үйдің екі қабатын үзеді, тағы айналып келіп, теуіп үйді ашады. Ішінде отыған Сары баланың «қолында бір жағы бар екен, бір төбені атса, төбе аударылып түсер еді». Сондай күшті болғанына қарамастан сары бала Ер Қосайға қарсылық жасамайды, тек қана: «Е, Қосай, тірі болсам, елімнің кегін алармын сенен» дейді. Ер Қосай сары баланы шауып өлтіреді. Сары баланың «ішін қараса тоқсан бөлек қарыны бар екен, тоқсан сиырдың сүтін іshedі екен. Бір кемпір отырды онда... ».

Елге жақындағанда Сары ат Ер Қосайға тағы нұсқау береді:

— Е, Қосай, елің енді жақын еді, бір таудың ар жағында. Ертістің сұзы бар, оның ар жағында арғынның Ақсары биінің аулы бар... Судың ар жағында мен жығылайын, сен сонда атым өлді деп айғай сал, сонан соң сол ауылдың кісісі келер, Арғынның Ақсары бидің алты ұлы құйрығымнан тартар, көтімді қозғалтпас, Арғынның Ақсары биі өзі тартар, сонан соң туре келейін, көнілі тәуір бол қалсын, — дейді.

Бұдан соңғы оқиғалардың бәрі ат айтқандай өрбиді.

Ер Қосай Ақсары бидің Ботақыз атты қызына үйленіп, үйінде жатқанда жау келіп қалады. Байлаулы тұрған ат үйді сындырып бара жатады. Ер Қосай сыртқа шығып қарап, атына мініп жауға қарсы барады. Сол жерде Ер Қосайды Жанбыршының баласы Теміrbай алып найзага шаншып өлтіреді. Теміrbай алып Ер Қосайдың елін шауып алады. «Сары атты ұстайын деп еді, ұстаппады, қырық кісіні өлтірді, қашып кетті сары ат». Бұл жерде аттың тек алдағыны білетін көріпкел, батырдың бастаушысы, қолдан-жебеушісі қызметін ғана емес, жау әскерін қыратын жауынгерлік қасиетін де көріп тұрмыз.

Бұдан әрі қарай эпоста: «Сары ат Қосайға қайтып келді, Қайтып келсе, Ботақыз сұлу өлгелі жатыр екен. Ат айтты: «өлме» — деді. «Мына өлген кісінің өтін алып, Қосайдың мұрнына құй!» деді» делінген. Өлген кісінің өтін мұрнына құйған кездері Қосай «Қатты ұйықтадым» деп түрегеледі. Бұдан соң Ер Қосай жауды женіп, еліне хан болып барша мұртатына жетеді.

Сары аттың бейнесі тұрғысынан баяндағанда эпостың қысқаша сюжеті осындай. Сонымен «Ер Көкше» ежелгі архаикалық эпосындағы Сары аттың бейнесі несімен ерекшеленеді деген сауалға жауап іздесек, аттың тәмсендегідей бірнеше типтік белгілерін атап өтуге болады:

- а) ат көбіне батырга тәуелсіз, өз бетінше әрекет қылады, ол батырга бағынышты жануар сияқты емес, терезесі тәң жан сияқты әрекет етеді;
- ә) солай болғанымен де ат ылғи батырга шын берілген, оның қамын істеп жүреді;
- б) ат болашақты болжап, алда қандай оқиғалар болатынын біліп, батырга бағыт-бағдар беріп отырады;
- в) ат батырсыз-ақ жаумен соғыса алады, тіпті жалғыз өзі біраз жауды қырып тастанады;
- г) ат өлген адамды тірілте алады (яғни, шамандық қасиеттерге ие);
- ғ) атта магиялық сиқырлы, құдіретті қасиеттер бар;
- д) ат адамдармен сөйлесе алады, ойлай біледі.

Эпостағы аттың осы аталған бүкіл қасиеттерін жинақтап, қорытындылайтын болсақ, ол батырга бағынышты көмекші емес, оның айтқанынан, еркінен шықпайтын жануар ғана емес, толыққанды жеке дара кейіпкер дәрежесіне көтерілгенін байқаймыз. Сонымен қатар, аттың көп жағдайда батырды өзіне бағындырып, алға бастап, бағыттап отыратынын, ал бас қаһарманың өз атының айтқанын екі етпей орындалп отыратынын көреміз.

Қорыта айттар болсақ, «Ер Көкше» ежелгі архаикалық эпосындағы ат бейнесі бірынғай көркемдік-бейнелеушілік құралдар арқылы жасалуымен ерекшеленіп тұр. Бұл эпосдағы ат образынан шамандық мифтерден мен инициация салтынан, тағы да басқа ежелгі салттардан, ұғым-

түсініктерден, ритуалдардан келген мотивтер анық байқалады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Ел қазынасы — ескі сөз (В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). –Алматы: Фылым, 1994. -616 бет.
- 2 «Маадай Кара». Алтайское сказание. Горно-Алтайск, 1957.
- 3 Ястремский С.В. Образцы народной литературы якутов.
- 4 Типология народного эпоса. М., Наука, 1975 -328 с.
- 5 Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Изд. ЛУ 1986. -368 с.
- 6 Монголо-ойратский героический эпос / Пер., вступ. ст. и примеч. Владимирцов Б.Я. Пг.: Госиздат, 1923.
- 7 Козин С.А. Джангариада: Героическая поэма калмыков. Введение в изучение памятника и перевод торгутской его версии. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940.
- 8 Сказания о богатырях: Тувинский героический эпос / Предисл., пер. и comment. Гребнева Л.В. Кызыл: Тувинкнигоиздат., 1960.
- 9 Аносский сборник. Никифоров Н.Я. Собрание сказок алтайцев с примечаниями Г.Н. Потанина. -Зап ВСОРГО, Омск, 1915, т. XXXVII.
- 10 Афанасьев А.Н. Народные русские сказки, т. 1-3/ Подготовка текста, предисловие и примечание В.Я. Проппа. М., 1957.
- 11 Сказки М.М. Коргуева. Кн. I /Зап., вступ. статья и комм. А.Н. Нечаева. Петрозаводск, 1939. (Сказки Карельского Беломорья, I).

Резюме

Макалада «Ер Кекш» архаикалық эпосындағы ат бейнесі туралы сөз болады

Résumé

В статье рассматривается образ коня в архаическом эпосе «Ер Кокше».

Summary

This article considers the image of the horse in the archaic epic «Er Kokshe».